

INSON MUAMMOSI: EKZISTENSIAL ABSURD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544701>

Djurayev G‘olib Abdurasulovich

Alfraganus University, katta o‘qituvchisi

ORCID 0009-0008-3136-4372

jorayev2144@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ekzistensial absurd inson muammosi o‘laroq tahlil qilingan. Ekzistensialist faylasuflar tomonidan inson hayotining sirli ekanligi, asosiy e‘tibor individual vakolat va o‘z harakatlari uchun shaxsiy javobgarlikka qaratilganiga doir o‘rtaga tashlangan fikrlari o‘rganilgan. Fransuz faylasufi Alber Kamyuning bu boradagi qarashlari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: ekzistensializm, Alber Kamyu, ekzistensial absurd, inson borlig‘i.

XX asr boshlarida sodir bo‘lgan jahon urushlarining mudhish asoratlarini o‘z tanasida his qilgan, o‘z turmush tarzini, hayot falsafasini obyektiv voqelik ta’siri doirasida ekzistensial subyektivizmi, absurdizmni butun insoniyatga baralla aytaolgan, Nobel mukofoti sovrindori Albert Kamyu nafaqat fransuz falsafasi, balki Yevropa, G‘arb falsafasi orqali falsafa tarixida katta iz qoldirdi. A.Kamyu bir necha marta o‘zini faylasuf, ekzistensialist emasligini ta’kidlagan bo‘lsa-da, Sartrni guvohligini¹ deyarli barcha faylasuflar uni ekzistensialist deb tasdiqlashadi. Uning roman, qissa, hikoya, badia va hatto kundaliklaridagi yozuvlari ham adabiyot, fikr-tafakkur insonlari uchun doimiy ko‘ngil hamrohiga aylanib ulgurgan.

Alber Kamyu (1913-1960) fransuz faylasufi, ahloqshunos va adibi bo‘lib, uning asarlarida zamonaviy hayotga xos bo‘lgan begonalashish ko‘rib chiqiladi va u o‘zining absurd falsafiy kontseptsiyasi bilan mashhur bo‘ldi. U o‘zining mashhur “*Begona*” (1942), “*Vabo*” (1947), “*Quloq*” (1956) romanlarida, “*Sizif haqidagi afsona*” (1942) va “*Isyonchi*” (1951) falsafiy esselarida bu g‘oyalarni tadqiq qildi. 1957 yilda adabiyot bo‘yicha Nobel mukofoti bilan taqdirlangan.

Ekzistensialist faylasuflarning fikriga ko‘ra, inson hayoti olamning oldindan aytib bo‘lmaydiganligi tufayli sirli bo‘lib, asosiy e‘tibor individual vakolat va o‘z harakatlari uchun shaxsiy javobgarlikka qaratilgan.

Sartr bilan zamondosh bo‘lgan Albert Kamyu bevosita ikki jahon urushini oqibatlarini ko‘rib qolmay bu ushush uning turmush tarzi va ongu-shuuriga kuchli ta’sir etmay qolmadi. Taqdir unga in’om etgan vatan o‘z ota-bobolari tomonidan

¹ Jan Pol Sartr. Abdulla Sher tarjiması. Ekzistensializm to‘g‘risida. Jahon adabiyoti. 1997. 5-son. 182 b

bosib olingan Jazoir – asli Fransiyaning mustamlakasi edi. Pied-noir²lar, ya’ni, 1830 yilda fransuzlar bosib olgan Jazoida tug‘ilgan fransuz va yevropaliklarning etnik-madaniy guruhida tavallud topgan Albert Kamyuning kolonizatsiyalashgan ijtimoiy-siyosiy muhitda uning dunyoqarashiga o‘zgacha iz qoldirganligini his qilish uchun, ekzistensial tanlovida absurdizmning vujudga kelishida, faol siyosiy-ijtimoiy jrayonlarga ta’sirli munosabatlarni adabiyot orqali namoyon etishi falsafiy tahlil uchun dolzablikka ega. Ajablanarli jihati shunda-ki, Albert Kamyu vafotidan ikki yil o‘tgach Jazoir mustaqillikka erishdi.

Kamyu qarashlarining falsafiy evolyutsiyasi tarixiy sharoit bilan bog‘lanib ketadi. Kamyu o‘z ijodini ikki davrga bo‘ladi. 30-yillarda yozilgan asarlari beburdlik (absurd) maslasiga bag‘ishlangan – «Sizif haqida afsona», «Begona» qissasi va «Kaligula» pyesasi. Isyon mavzusiga – «Isyonkor inson» essesi, «Vabo» romani va «Taqvodorlar» pyesasi. Stokgolmda Nobel mukofotini topshirilishidan oldin bergan intervyusida Kamyu birinchi davrdagi asarlari «inkor»ni ifodalasa, ikkinchi davrdagi asarlar vazifani ijobiy hal etishga qaratilgan, deydi; lekin ikki davrda yozilgan asarlar bir vaqtning o‘zida mulohaza qilinadi, lekin birin-ketin amalga oshiriladi. Bu holatda Kamyuning so‘zi shubhali tuyuladi: chunki umumiy qaraganda, bunday manzara mantiqiy ko‘rinadi, biroq u «tezis» va «antitezis»ga o‘xshaydi. Aslida, Kamyu hayotida umuminsoniy qadriyatlarda ta’kidlanganidek, beburdlikdan nigilizmga, so‘ng esa isyonga o‘tish yo‘lida murakkab qiyinchiliklarni va ziddiyatlarni yengib o‘tadi.

Kamyu - XX asr mutafakkiri sifatida o‘z falsafiy qarashlarini, beburdlik muammosini nafaqat qadimgi falsafiy va diniy fikr an‘analaridan oladi, balki bu asr boshida axloqiy meyor va qadriyatlarni yemirilishi millionlab yevropaliklar ongida, nigilizm zamonaviy dolzarb masala bo‘lib gavdalanadi. Albatta, boshqa madaniyatlar ham diniy an‘analar inqirozining oqibati sifatida nigilizmni boshidan o‘tkazadi, ammo buzg‘unchilikning bunday o‘tkir darajada hamma qadriyatlarni birdaniga yo‘q qilishini tarix hali bilmagan edi. A.Malroning yozishicha, biz “butun yerni bosib olgan, lekin o‘z qasr-saroylariga, maqbaralariga ega bo‘lmagan birinchi sivilizatsiya” bilan to‘qnash keldik. Bular tijorat faoliyatida har qanday chegaralardan ozod bo‘lgan, inson tomonidan vujudga keltirildi, texnika rivoji va ishlab chiqarish sohasida quloq eshitmagan muvafaqqiyatlarga olib keldi. Lekin XX asrning birinchi o‘n yilligi shuni ko‘rsatadiki, fan, madaniyat va industriyaning avtomatik taraqqiyotiga ishonganlarning umidi sarobga aylandi. Ikkinchi Jahon urushi, qonli inqiloblar,

² 1830-yil 18-iyunda Fransiya bosqinidan to mustaqillikka erishgunga qadar Jazoir ma’muriy jihatdan Fransiya tarkibiga kirgan; uning etnik Yevropa aholisi oddiygina jazoirliklar yoki *kolonistlar* deb atalgan. *Pied-noir* (fransuzcha, “qora oyoq”) atamasi 1962 yilda Jazoir urushi tugashidan biroz oldin keng tarqalgan.// <https://en.wikipedia.org/wiki/Pieds-noirs>

aksininqiloblar, dunyoni bo‘lib olish uchun olib borilgan kurashlar, kolonial urushlar, totalitar tuzumlar, konslagerlar, megopolis shaharda yashovchilarning axloqiy yovvoyilashuvi – bularning hammasi XX asr realliklari edi.

Texnika hukmronligining o‘ssishi har qanday insoniy chegaralardan mahrum bo‘lgan insonni yanada xavfli qilib qo‘ydi – dastlab boshqa xalqlar oldida, so‘ngra buyuk-insonning o‘zini oldida, bularning hammasi xudosiz bo‘lib qolgan zaminda sodir bo‘ldi. Nigilizm o‘z oqibatlarini «Xudoning o‘limidan» qidira boshladi. Prometeycha isyon, qahramonona «o‘zligini aniqlash», «tanlanganlarning» oqsuyakligi – Nitsshening ushbu mavzulari faylasuf-ekzistensialistlar tomonidan davom ettirildi. Bular Kamyuning «Sizif haqida afsona» asarining ham belgilovchi jihatlari bo‘ldi va bu asarda «Absurd haqida esse» nomi bilan ataldi.

Barcha faylasuf-ekzistensialistlar kabi Kamyu ham inson o‘ziga va dunyoga oid bo‘lgan hayotiy zaruriy haqiqatlarni ilmiy bilim yoki spekulyativ falsafa orqali olmaydi, balki uni mavjudligi namoyon bo‘ladigan, «dunyo borlig‘i» seziladigan hissiyotlari vositasida oladi. Kamyu Xaydegger «havotiri»ga va Sartr «behuzurligi»ga ilova qiladi, u zerikish haqida yozadi, bu tuyg‘u insonni dabdurustdan cho‘lg‘ab oladi. Mudroqlik (spleen) yoki «ruscha lanjlik» holati oz-ozdan har kimning boshiga tushishi, hamma uchun falsafaning ko‘magisiz ham ma’lumdir. Kerkegor faylasuflarning ichida birinchilardan bo‘lib, bunday qo‘rquv, «melonxoliya» kabi xolatlarni ontologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi.

Kayfiyat va hissiyot subyektiv xususiyatga ega emas, ular bizning irodamizga bog‘liq bo‘lmagan holda keladi va ketadi, lekin mavjudligimizning asosiy-fundamental qirralarini namoyon qiladi. Kamyuda inson borlig‘ini xarakterlovchi bunday hissiyot – beburdlik-absurdlik hissiyotidir. U tasodifan zerikishdan bino bo‘ladi, boshqa kechinmalar ahamiyatini yo‘qqa chiqarib yuboradi. Individ kundalik hayot to‘rlariga o‘ralashib ketadi (masalan, «ertalab uyg‘onish, nonushta qilish, soat to‘rtgacha fabrikada yoki korxonada...» va hokazo). Shunday savolga to‘qnash keladi «Umuman, hayot uni yashash uchun arziydimi?»

Kamyu «mantiqiy o‘zini o‘ldirishni» va Dostoyevskiyning Krillovini eslaydi. Biroq bu savolni «Yoki-yoki»da ko‘tarilishi unga yaqinroq bo‘ladi: «O‘z-o‘zini o‘ldirish – cheksiz erkinlikning salbiy shaklidir. Kimki ijobiy tomonini topsa, u inson baxtlidir». Kamyu «Sizif haqida afsona»sida diniy umid o‘lgan dunyodagi borliqdan ana shunday «ijobiy shaklni» qidirishni taklif qiladi. Kamyuning savoli shunday qo‘yiladi: yuksak mazmunsiz va farovonliksiz qanday yashash mumkin?

Dunyo o‘z-o‘zicha beburd emas, u faqat tafakkurdan holidir, u insondan tashqaridagi reallikdir. U bizning xohish-istaklarimiz va tafakkurimiz bilan hech qanday umumiylikka ega emas. Lekin bundan dunyoni bilib bo‘lmaydi, degan

xulosaga kelib bo‘lmaydi. Shopengauerning «irodasi» singari irratsionaldir yoki Bergsonning «hayotiy jo‘shqinligi»dir.

Kamyu uchun ham bunday tasavvurlar antropomorf xususiyatga ega. Chunki u bizga qandaydir irratsional intuitsiya yordamida bo‘lsa ham dunyoning birinchi asosini bilib olishimiz mumkinligi haqidagi «sarob» sifat tasavvurni beradi. Kamyu empirik bilimni, fan uslublarini yuqori qo‘yadi. Dunyoni bemaolol bilish mumkin, bir ilmiy nazariyadan boshqa mukammalroq nazariyaga o‘tiladi. Lekin bu har doim bizning nazariya bo‘ladi, inson tafakkurining gipotetik tuzilmasi-konstruksiya bo‘ladi. Dunyoda yakunlangan, oxirgi mazmun yo‘q, dunyo tafakkurimiz uchun tiniq ko‘rinishga ega emas. U bizni qiziqtirgan savollarga javob bermaydi. Makon va zamonni o‘lchov miqdori, atom va galaktika-koinotning tuzilishi masalasi – fan uchun qanchalik ahamiyatga ega bo‘lsa, lekin hech qanday insoniy mazmunga ega emas. Biz bu dunyoga, koinotga, tarixga, moziyga tashlab yuborilganmiz. Biz o‘tkinchi va o‘linga mahkummiz. Hech qanday fan mavjud bo‘lishning maqsadi haqida, butun mavjudlikning mazmuni haqida javob bermaydi. Bu javobni barcha falsafiy fikr tarixi ham bermadi – ular taklif qilgan javoblar noratsional isbotga ega bo‘lib, e‘tiqodga tayanadi.

Kamyu «Sizif haqida afsona»sida beburdlik masalasini talqin qilib ikki xulosaga keladi. Ulardan birinchisi – «o‘z-o‘zini o‘ldirish» bo‘lsa, ikkinchisi «o‘z-o‘zini falsafiy o‘ldirish» bo‘ldi. Beburdlik uchun inson va dunyoning mavjudligi shart bo‘lsa, bu ikki qutbdan birining yo‘qolishi bu masalani hal etadi, ya‘ni absurdni yo‘qolishiga olib keladi. Dekartning “cogita”si (fikrlayapman, demak tirikman) kabi, aniq fikrlovchi tafakkur uchun birinchi ayonlikdir. O‘z-o‘zini o‘ldirish aniqlikning so‘nishidir, absurdga yengilishdir, o‘zining yo‘q qilinishidir.

Xuddi shunday absurddan qochish «o‘z-o‘zini falsafiy o‘ldirishni» ham tashkil qiladi – «absurdlik panjarasidan» «sakrab» o‘tishdir. Birinchi holatda savol beruvchi butunlay qilingan, ikkinchi holatda – aniqlik o‘rnini sarob egallaydi, xohish reallik-mavjudlik sifatida qabul qilindi, dunyoga – insonga xos bo‘lgan xislatlar – aql, muhabbat, rahmdillik va boshqalar tatbiq qilinadi. Falsafiy doktrinalar, ular ratsional bo‘ladimi yoki noratsional bo‘ladimi, dinga tenglashadi. Chunki ularda mukammal ma‘no, tartib va mazmun bor, deb ta‘kidlanadi. Yaqqol ko‘ringan bema‘nilik, niqoblangan inson taqdiriga aylanadi. Absurdlik devorlari qulaydi: individual ong universal ongga solishtiriladi, xuddi Parmenidning «Yagonaligi»ga, Aflotunning «g‘oyalar dunyosi»ga yoki Kerkegor, Shestov va Yaspersning «Xudosi»ga. Lekin tafakkur aniqligi yo‘q. Kamyu bu yo‘lni «cheklanish» deb ataydi. Paskalning «ko‘ngil xushliklari»ga qiyoslaydi. Diniy e‘tiqodni Kamyu yaqqol ko‘rishning xiralashishi, deb hisoblaydi. Insonni bema‘ni mavjudligiga ko‘niktiruvchi, yoqlanmagan «sakrash»ga o‘xshatadi. Xristianlikni iztirob va o‘lim bilan kelishtiradi

(«O‘lim, qani sening zahring?»), lekin hamma transsendental tartib haqidagi isbotlar shubhalidir.

KarteziANCHILIKdan aniqlik timsolini hamda yaqqol tafakkurni meros qilib olib, Kamyu – Xudoning mavjudligi g‘oyasidan, uning haqiqatdan bor ekanligini keltirib chiqarib bo‘lmaydi – degan ontologik argument-dalilni inkor qiladi. «Absurdda sog‘lom fikr bir muncha ko‘proqdir, - deb yozadi Kamyu 1943 yilda, - Absurd yo‘qotilgan jannatni qo‘msashga iztirobli sog‘inchga bog‘lanadi»³.

Absurdizmning yetakchi namoyandasi sifatida Alber Kamyu odamlarga uning asosiy tamoyillari haqida ma‘lumot berishda ta‘sirchan bo‘ldi. Kamyu absurdizmning rivojlanishida hal qiluvchi shaxs bo‘lib, nazariyaning vakili bo‘lib xizmat qilgan. “Begona” kabi asarlarida u absurdlikni tadqiq qilgan. Aynan “Begona” asarida Kamyu absurdizm va uni insonning kundalik tajribasiga qanday qo‘llash mumkinligini ko‘rib chiqadi. Merso orqali Kamyu absurdizmning noan‘anaviy falsafalarining bir qismini isbotlaydi. Merso o‘zini “absurdist” sifatida ta‘riflaydi, u faqat o‘zi uchun muhim va unga tegishli bo‘lgan narsalarga e‘tibor beradi, ammo odamlar uchun o‘zining xatti-harakatlari qanday taassurot qoldirishi mumkinligi haqida mutlaqo o‘ylamaydi. Mersoning onasi vafotidan keyin bu falsafa paydo bo‘ladi. Merso onasi bilan so‘nggi vidolashuv onida, dafn marosimi direktori undan so‘radi: “Onangni yana bir bor ko‘rishni xohlaysanmi?” Mersoning bunga javobi oddiy “Yo‘q”.⁴ Dafn marosimidan so‘ng, Merso uyga qaytishi haqida shunday hikoya qiladi: “...avtobus Jazoirning charog‘on chiroqlari oralab yurayotganda, hozir borib o‘zimni to‘shakka tappa tashaymanu o‘n ikki soat qotib uxlayman, deb quvonch bilan o‘ylaganim esimda.” Mersoning bu xatti-harakati istisno emas. Garchi bu jumlar Merso onasining o‘limi haqida qayg‘urayotgandek taassurot qoldiradi, ammo bu unday emas. Merso uchun onasining o‘limi ahamiyati yo‘qligini qabul qilish va davom etish yanada oqilona yondashuv bo‘ladi. Merso onasining o‘limi uchun qayg‘uradi, lekin u buni qilishga majbur emas. Ijtimoiy axloq normalariga amal qilishga majbur bo‘lmagan, aksincha, jamiyat e‘tirof etadigan axloq normalariga amal qilishni – shaxsiy erkinlikni chegaralash deb biluvchi tafakkurni Kamyu tasvirlab beradi.

Absurd falsafasida insonlarning o‘z borlig‘ini anglash va ma‘no topishga bo‘lgan cheksiz intilishlari bilan ma‘no yo‘qligi yoki insonning bu ma‘noni topa va anglay olmasligi o‘rtasidagi ziddiyatni ko‘rsatishga g‘amxo‘rlik qilinadi. Bu falsafada hayotning ma‘nosini inkor etish yo‘q, lekin da‘vo shuki, borliqda ma‘no mavjud bo‘lsa ham, odamlar bu ma‘noni tushunish yoki kashf qilish va ma‘noga ishonch hosil qilish qobiliyatiga ega emaslar.

³ Camus A. Essais. Bibliotheque de la Pleiade. P., 1965. P. 1423-1424.

⁴ Камью, Альбер. Ахмад Аъзам таржимаси. 2023. “Бегона”. “Ёшлар матбуоти”. 25-бет.

Albert Kamyu va Kierkegorga ko‘ra, bema‘ni odam borliqda ma‘no izlaydigan tirik mavjudot sifatida uchta mumkin bo‘lgan echimga ega:

1. O‘z joniga qasd qilish - bu yechimda inson o‘z hayotiga nuqta qo‘yadi va ekzistensial absurdlikka javob sifatida birinchi niyat bilan o‘limga olib keladi. Albert Kamyu va Soren Kierkegor bu yechimni qo‘llab-quvvatlamaydi va ular o‘z joniga qasd qilish bema‘nilikning eng yuqori bosqichi deb hisoblashadi.

2. Din, diniy e‘tiqod, xudoga e‘tiqod - bu yechimda inson ilohiy mavjudotga ishonadi va shuning uchun olamda ma‘no borligiga butun qalbi bilan ishonadi. Ekzistensialist bo‘lgan Kierkegorning ta‘kidlashicha, Xudoga ishonish mantiqiy emas, lekin ba‘zida absurd muammosini hal qilish uchun inson hayoti uchun zarurdir. Boshqa tomondan, Albert Kamyu Xudoga ishonishga keskin qarshi chiqadi va uni “falsafiy o‘z joniga qasd qilish” deb ataydi, shu bilan birga Nitsshening Xudoning o‘limi haqidagi qarashini ma‘qullaydi.

3. Absurdni qabul qilish va tushunish - bu yechimda absurd odam absurdni tushunadi va qabul qiladi va o‘z hayotining ma‘nosizligi va ekzistensial absurdlikka qaramay yashashni davom ettiradi. Alber Kamyuning fikricha, bu yechim ideal va eng yaxshisidir va absurd odam ekzistensial absurdlikni qabul qilishi va unga qarshi chiqmasligi, ayni paytda olib keladigan yaxshi narsalarni anglab, qadrlash orqali o‘ziga xos “isyon” ko‘rsatishi kerak.

Alber Kamyuning “Sizif haqidagi afsona” essesinde Kamyu nima uchun o‘z joniga qasd qilish yoki ilohiy mavjudotga ishonishni qo‘llab-quvvatlamasligini tushuntirishga harakat qiladi, u buni “falsafiy o‘z joniga qasd qilish” deb ataydi. Albert Kamyuning ta‘kidlashicha, diniy e‘tiqod bo‘lgan falsafiy o‘z joniga qasd qilish bema‘nilikdan qochishga urinishdan boshqa narsa emas. Imonning o‘zi mantiqiy emas va odamlar Xudoning mavjudligi yoki yo‘qligiga ishonch hosil qila olmaydi. Bundan tashqari, Kamyuning ta‘kidlashicha, haqiqiy o‘z joniga qasd qilish, xuddi falsafiy o‘z joniga qasd qilish kabi, ma‘nosiz dunyo o‘z joniga qasd qiluvchi odam uchun mos emasligi haqidagi bayonot va bu o‘z joniga qasd qilishdan qochishga urinishda namoyon bo‘ladigan absurdni qabul qilmaslikdir.